

УДК 330.111.4:332.14

І.В. Лисенко, аспірант

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВОЇ ДУМКИ У ГАЛУЗІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ПРОБЛЕМНИХ РЕГІОНІВ

Проведено дослідження наукової думки щодо походження та еволюції поняття «продуктивні сили». Визначено сутність категорії «проблемний регіон», а також надано авторське тлумачення поняття «модернізація продуктивних сил проблемних регіонів».

Ключові слова: модернізація, продуктивні сили, проблемний регіон, сталий розвиток регіону.

Исследовано происхождение и эволюция понятия «продуктивные силы». Определена сущность категории «проблемный регион», а также предоставлено авторское толкование понятия «модернизация производительных сил проблемных регионов».

Ключевые слова: модернизация, производительные силы, проблемный регион, устойчивое развитие региона.

The origin and evolution of the concept "productive forces" has been studied. The essence of the category "problematic region" has been defined as well as author's interpretation of the term "modernization of the productive forces of problematic regions" has been given.

Key words: modernization, productive forces, problematic region, sustainable development of the region.

Постановка проблеми. На сьогодні, в умовах значних економічних перетворень, які відбуваються у всьому світі, активізується посилення ролі регіонів у загальнодержавному виробничому комплексі, підвищується їх самостійність на основі активних процесів децентралізації форм управління, що потребує дослідження організаційно-економічних зрушень на регіональному рівні. Ефективно використовуючи природно-ресурсний, трудовий та виробничий потенціал регіонів України, можна досягти значних успіхів в економічному зростанні держави, підвищенні її конкурентоспроможності у світовому економічному просторі. На цьому шляху принципово важливо враховувати якісно нові реалії організаційно-економічних суб'єктів ринку, спиратися на знання закономірностей територіального розвитку та бачення його перспектив. У зв'язку з цим великого значення набуває удосконалення територіального управління, що передбачає активну координацію господарської діяльності в межах існуючого економічного районування території України [10, с. 4].

Гострою проблемою на сьогодні залишається значна диференціація у розвитку регіонів, що негативно впливає на рівень життя населення України. Причинами такої диференціації виступають багато факторів економічного, соціального, екологічного та демографічного характеру.

У Законі України "Про стимулювання розвитку регіонів" сформульовано концептуальні засади реалізації державної регіональної політики щодо стимулювання розвитку проблемних регіонів та подолання депресивності територій.

Проблемний регіон можна визначити як територію, що володіє впродовж тривалого часу низькими рівнями економічного потенціалу, розвитку виробництва та інвестиційної активності, рівнем життя населення, підвищеним рівнем безробіття порівняно з середнім у країні [14]. Проблемний регіон – це територія, яка самостійно не в змозі вирішити свої соціально-економічні проблеми чи реалізувати свій ресурсний потенціал і тому потребує активної підтримки з боку держави.

Відсутність дієвої державної регіональної політики лише посилює ризики та негативні тенденції життя громадян: наростання асиметрії в рівнях розвитку регіонів, деградація села, скорочення кількості та погіршення якості трудового потенціалу, депопуляція населення, посилення міграції з багатьох регіонів України працездатного населення, особливо молоді, за межі України – все це створює негативні умови в розвитку територій.

Для забезпечення сприятливих умов соціально-економічного розвитку проблемних регіонів, актуальним залишається питання модернізації їх продуктивних сил, оскільки

це є головним напрямом виходу цих територій з кризи і досягнення ними економічного зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями процесів розвитку продуктивних сил займалися провідні зарубіжні та вітчизняні вчені: І. Тюнен, А. Вебер, А. Гетнер, А. Льюїс, В. Крісталлер, У. Ізард, Дж. Чорлі, П. Хаггет, Л. Антонієва, П. Борщевський, М. Бутко, В. Вернадський, З. Герасимчук, В. Геєць, О. Горська, Б. Данилишин, М. Долішній, С. Дорогунцов, Ф. Заставний, В. Захарченко, Д. Клиновий, Т. Пепа, Ю. Пітюренко, Я. Олійник, Л. Чернюк, М. Фащевський, М. Щурик, які зробили вагомий внесок у розвиток теорії розміщення продуктивних сил.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Зважаючи на значний внесок провідних науковців у дослідження розвитку продуктивних сил, залишається актуальним питання модернізації продуктивних сил та визначення їх впливу на розвиток проблемних регіонів.

Виклад основного матеріалу. В період складних економічних процесів регіони мають розвиватися на основі модернізації продуктивних сил, реконструкції та екологізації регіональних виробничих систем, прискореного розвитку соціальної інфраструктури, раціонального використання своєї ресурсної бази тощо.

Ще у XV ст. провідні економісти В. Петті та А. Сміт говорили, що «живі діючі сили» та їх набуті корисні творчі здібності є основним капіталом. Протилежну думку мав англійський економіст Т. Мальтус, який стверджував, що неконтрольоване зростання народонаселення є причиною злиденності.

Д. Рікардо вважав, що справжні продуктивні сили – це зростаюча потужність машин і техніки, які ототожнював з капіталом. Австрійський економіст Ф. Ліст головне багатство суспільства вбачав у винаходах і знаннях так званому «розумовому капіталі».

Історичними передумовами розвитку теорії продуктивних сил стало дослідження (кін. XVIII – поч. XIX ст.) послідовниками Д. Рікардо теорії розміщення виробництва – А. Вебером та І. Тюненом, які вважали, що розміщення промисловості є наслідком просторового розподілу надлишків сільськогосподарської продукції, яка використовувалась як продовольство для робітників і як сировина для виробництва. Модель І. Тюнена, яка була опублікована у 1826 р. у його праці «Ізольована держава (Der Isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationaloekonomie)», вважалась для свого часу класичною моделлю розміщення сільського господарства. На сьогодні вона докорінно змінилась у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу.

Щодо моделі А. Вебера, то в її основі лежить не ізольована держава, а природні ресурси, необхідні для забезпечення виробництва, знаходяться в концентричних зонах, які розташовані навколо визначених ринкових центрів. Крім того, значну увагу Вебер приділив агломераційній економії. Він вважав, що вигоди, які забезпечує агломерація, пов'язані з можливістю здобути в цих точках економію від укрупнення виробництва. Слід сказати, що веберівська модель розміщення піддавалася значній критиці з боку багатьох учених, які стверджували, що вона не відповідає реальним умовам, в яких відбуваються економічні процеси.

Саму категорію «продуктивні сили» обґрунтував К. Маркс, який розумів під цим терміном перехід від найнижчих природних до суспільних, а потім і до найвищих загальних продуктивних сил. При цьому природні продуктивні сили розглядалися ним як стосовно природи самої людини і сил оточуючої його природи [4, с. 521]. Суспільні продуктивні сили історично виникають у процесі об'єднання та поділу праці, зростання суспільного характеру виробництва [4, с. 81]. Загальні продуктивні сили формуються за умови опанування індивідуумом сил природи за допомогою науки, науково-технічного прогресу [5, с. 208, 214, 215]. Основною складовою продуктивних сил є людина.

К. Маркс головним багатством суспільства називав різноманітність здібностей і потреб індивідів, творчих обдарувань, рівень розвитку їх особистостей, їх виробничий досвід і знання, працелюбність і працездатність. Слід зазначити, що ці методологічні підходи зберігають свою актуальність і нині. Вони фактично покладені в основу сучасного трактування розвитку форм продуктивних сил.

Великий внесок у визначення суті та змісту поняття «продуктивні сили» здійснив академік В.І. Вернадський. Його підхід до вивчення суті продуктивних сил і досі залишається малодослідженим і тому гостро стоїть завдання розвитку наукової думки щодо поглиблення суті і змісту ідей про продуктивні сили. У методологічному відношенні ідеї В.І. Вернадського про структуру продуктивних сил є досить важливими і значущими. Він виділяв сили природи, називаючи їх природними продуктивними силами. До них були віднесені багатства надр, ґрунтів, продукти тваринного і рослинного світу, джерела механічної енергії. Вернадський також виділив сили народу, які він ще назвав «живі сили». До них відносяться здатність до роботи, чесність, моральні і розумові якості, знання, талановитість та ін. Духовні сили, на його думку, є основною, визначальною умовою національного багатства. Володіючи ними, народ здобуде собі необхідні сили природи [2, с. 337].

Ідеї про продуктивні сили знайшли відображення в роботах багатьох учених ХХ ст. Ще на початку минулого століття В. Вейц, виділяючи потенційні і кінетичні продуктивні сили, розкрив зміст цих понять [3].

К.Г. Воблій у 1924 р. писав: «У поняття продуктивної сили включається елемент виявленої чи потенційної енергії. Продуктивною силою ми називаємо виявлену чи потенційну здатність країни виробляти матеріальні блага для задоволення потреб» [8, с. 130].

Ідеї В.І. Вернадського та інших учених про продуктивні сили та їхню енергетичну сутність актуальні і сьогодні. Кожна економічна система в конкретні історичні етапи розвитку створює могутні механізми самозабезпечення, самодостатності зростання, використовуючи величезний арсенал способів розвитку власних продуктивних сил.

Відомий економіст М. Туган-Барановський замінив поняття «продуктивні сили» поняттям «матеріальні фактори виробництва», вони взаємозамінні між собою, тобто розкриття змісту одного з них допомагає з'ясувати сутність іншого. Але у понятті «продуктивні сили» закладена більша евристична значущість, оскільки воно повніше відповідає вимогам системно-структурного підходу, зокрема принципу цілісності, дає змогу досліджувати закони розвитку та функціонування продуктивних сил, притаманні їм внутрішні суперечності.

Продуктивними силами є не лише матеріальні, а й духовні фактори виробництва (ідеї і психологія людей, дух народу, національна самосвідомість), тому це поняття більш глибоке, ніж «матеріальні фактори виробництва». Продуктивні сили в діалектичній єдності з виробничими відносинами (відносинами економічної власності) формують суспільний спосіб виробництва, що відкриває конструктивний шлях для вивчення процесу їх взаємодії, вказує шляхи їх удосконалення або трансформації.

Продуктивні сили – це фактори, які забезпечують перетворення речовини природи відповідно до потреб людей, створюють матеріальні й духовні блага, визначають зростання продуктивності суспільної праці, завдяки своєму рівню та характеру по-різному впливають на еволюцію певних типів, форм власності [6].

Окремі вчені займались розробленням загальної теорії розміщення господарської діяльності. Початок цьому напряму поклав В. Крісталлер у 1933 р., який розробив теорію центральних місць і обґрунтував її емпіричними даними.

Економічні центри, що забезпечують продукцією свою округу, яка може бути як сільською місцевістю, так і розосередженими поселеннями міського типу, він назвав

центральними місцями. Ці місця він розподілив за рангами: чим вище ранг, тим більша територія, якій він постачає свою продукцію.

У 1944 р. і пізніше з'явилися роботи німецького економіста А. Льоша. На відміну від А. Вебера, який намагався знайти місце для підприємства, що забезпечувало б підприємцю мінімальні витрати, А. Льош за основу брав максимальний прибуток. На відміну від своїх попередників він розглядав не окрему галузь чи підприємство, а всю економіку в цілому. Проте разом з цим він вважав головним районоутворюючим фактором не спеціалізацію економічного району, а ринковий збут товарів.

Вагомий внесок у розроблення методологічних основ науки про розміщення продуктивних сил, і зокрема науки про регіон, зробили відомі вчені У. Ізард (США) і П. Хаггет (Англія). Зокрема концептуальні розробки У. Ізарда ґрунтувалися на положеннях теорії ринкової економіки. В дослідженні «Методи регіонального аналізу. Вступ до регіоназнавства» висловлюється думка про взаємодію політичних, соціальних і економічних сил, яка повинна враховуватися у процесі аналізу розвитку регіонів. При цьому населення розглядається як головне районоутворююче ядро, яке зумовлює всі інші параметри економічного і соціального розвитку. Цей методологічний підхід дозволяв зосередити проблеми людського розвитку в центрі регіональної економічної системи.

У. Ізард і П. Хаггет використовують у своїх працях цінні практичні розрахунки і математичні методи аналізу розміщення й територіального розвитку продуктивних сил. У своїх працях ці вчені розкривають взаємозв'язки розміщення підприємств і галузей за допомогою міжгалузевих балансів.

Д. Стеченко під продуктивними силами розуміє систему речових і особистих елементів, у процесі поєднання яких здійснюється виробництво [13, с. 11]. Аналогічне визначення дає В. Ковалевський: «Продуктивні сили – це система суб'єктивних (людина) і речових (засоби виробництва) елементів, що виражають активне ставлення людей до природи» [9, с. 16]. Є. Качан зазначає: «До продуктивних сил належать трудові ресурси і засоби виробництва. Трудові ресурси – це суб'єктивні, а засоби виробництва – об'єктивні (речові) елементи продуктивних сил» [11, с. 5].

С. Іщук, розглядаючи процес розміщення продуктивних сил, до останніх включає три такі великі складові: населення і трудові ресурси, природні ресурси, виробництво і сферу обслуговування.

В. Божена, говорячи про продуктивні сили сільського господарства, зазначає, що у поняття продуктивних сил включають сукупність працересурсних та речових елементів національного багатства, які у процесі поєднання створюють передумови матеріального виробництва, а через нього – споживання і соціального розвитку села.

Ці визначення характеризують тільки їх склад, проте не розкривають соціально-економічної природи цієї категорії.

Натомість, в економічній енциклопедії «Політична економія» за редакцією А. Румянцева є таке визначення: «Производительные силы – система личных, субъективных (человек) и технических (предметы) элементов, осуществляющих «обмен веществ» между человеком и природой в процессе общественного производства. Производительные силы выражают активное отношение людей к природе, заключающееся в материальном и духовном освоении, видоизменении, развитии и присвоении ее богатств» [12, с. 358]. Це твердження підтримують такі відомі вчені, як: С.І. Дорогунцов, Ю. Пітюренко, Я. Олійник, Т. Заєць, С. Бандур та інші, які під продуктивними силами розуміють систему матеріальних елементів та людських ресурсів, а також відносин між ними, які в процесі економічної діяльності забезпечують виробництво матеріальних благ та послуг для задоволення потреб суспільства [10, с. 14].

Деякі відомі учені-економісти Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України – Б. Данилишин, Л. Чернюк, О. Горська, М. Фащевський, Л. Антонієва, Л. Щедрова, М. Нікітук – зосереджують свою увагу на характеристиці якісних, а не кількісних ознак продуктивних сил і вважають, що «продуктивною є така сила, яка в системі відносин між елементами відтворювального процесу забезпечує умови існування людини, її соціального прогресу та самовідтворювальної здатності природи і суспільства» [7, с. 9]. Продуктивні сили – це відкрита динамічна система, що перебуває у постійному русі, в результаті чого змінюються їх форми, переходячи від одного простішого рівня розвитку до іншого – більш складного.

Отже, на основі всебічного вивчення та узагальнення існуючої термінології встановлено, що продуктивні сили – це система функціонуючих і потенційних особистих, природних і технічних органічно взаємопов'язаних ресурсів (сил), кількісні параметри яких залежать від рівня їх розвитку і суспільної форми виробництва; продуктивні сили виражають суспільні відносини з приводу їх формування, розміщення (розподілу, перерозподілу), власності, використання та розвитку в інтересах окремого індивідуума й суспільства в цілому.

Щодо поняття «модернізація продуктивних сил», то тут слід зазначити, що її можна досягти за рахунок докорінного технологічного оновлення виробництва через створення та впровадження нової техніки та прогресивних технологій, що забезпечують суттєве зростання продуктивності праці. У свою чергу, зростання продуктивності праці може бути забезпечено за допомогою придбання працівниками більшого досвіду і кваліфікації, підвищенням інтенсивності їхньої праці, впровадженням більш досконалих способів організації виробництва. Безсумнівно, якісна оцінка професійних знань та здібностей людини як продуктивної сили значною мірою залежить від виконання нею певних виробничих функцій, використання сучасної техніки та інноваційних технологій. Але не тільки від неї. Соціальний рівень розвитку продуктивних сил ніколи не зводиться до технічного. Існують й інші, крім техніки, соціальні чинники, від яких залежить ступінь здатності людини до створення суспільного продукту та існуюча система соціально-економічних відносин. При однаковій технічній озброєності, але при різних соціально-економічних відносинах люди можуть створювати далеко не однакову кількість суспільного продукту. Не тільки продуктивні сили впливають на виробничі відносини, а і виробничі відносини на продуктивні сили.

Прогрес продуктивних сил лежить в основі розвитку людського потенціалу, засобів виробництва та предметів праці. Тому однією з найважливіших проблем є питання про джерело розвитку продуктивних сил. Іноді його шукають за межами виробництва – в особливостях географічного середовища, в зростанні населення і т. ін. Насправді джерело розвитку продуктивних сил перебуває в самому виробництві. Стимул розвитку продуктивних сил закладений в існуючих соціально-економічних (виробничих) відносинах.

Провівши аналіз поглядів на трактування поняття «модернізація продуктивних сил» надамо власне визначення: модернізація продуктивних сил – це певні стратегічні заходи організаційно-економічного та інноваційного характеру, спрямованих на впровадження прогресивних методів організації виробничого процесу, техніко-технологічне переоснащення засобів виробництва та підготовку кваліфікованих кадрів, які в процесі поєднання забезпечують високу ефективність виробничого процесу.

На всіх стадіях розвитку людського суспільства існували в той самий час різні джерела модернізації продуктивних сил. Єдиними стимулами розвитку продуктивних сил були виробничі відносини, але виходячи з того, що ці відносини на різних етапах були різними, то відповідно і стимули розвитку продуктивних сил були різними.

Висновки і пропозиції. Еволюція наукової думки у галузі модернізації продуктивних сил має тривалу історію. Сучасні концепції модернізації продуктивних сил орієнтуються

на досягнення їх сталого розвитку і передбачають: подолання існуючих диспропорцій у територіальній структурі національної економіки; максимальне використання переваг територіального поділу праці, особливостей природно-ресурсного та науково-виробничого потенціалу регіонів; удосконалення спеціалізації регіонів з урахуванням загальнодержавних інтересів; активізацію господарської діяльності у проблемних регіонах; забезпечення умов для прискореного розвитку галузей, що випускають конкурентоспроможну продукцію, та залучення іноземних інвестицій у регіони, де існують для цього найбільш сприятливі передумови; створення належних умов для життєдіяльності населення та ліквідацію зон надзвичайних екологічних ситуацій в окремих регіонах.

Державі необхідно здійснити комплекс заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку регіонів через поєднання економічних, соціальних та екологічних інтересів на загальнодержавному та регіональному рівнях, максимально ефективно використання потенціалу регіонів в інтересах населення та держави в цілому. Одним з шляхів подолання кризових явищ у проблемних регіонах є модернізація продуктивних сил, що дозволить підвищити техніко-технологічний потенціал регіону, його конкурентоспроможність, розв'язати соціально-економічні проблеми та забезпечити стале економічне зростання.

Список використаних джерел

1. *Бутко М. П.* Регіональне управління: інноваційний підхід : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. П. Бутко, О. О. Зеленська, С. М. Зеленський та ін. ; за заг. ред. д. е. н., проф. М. П. Бутка. – К. : Знання України, 2006. – 560 с.
2. *Заблоцький Б.* Розміщення продуктивних сил України: Національна макроекономіка : посібник / Б. Ф. Заблоцький. – К. : Академвидав, 2002. – 367 с.
3. *Курочкін Г. Ф.* Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка : навч. посіб. / Г. Ф. Курочкін. – К. : Національна академія управління, 2004. – 272 с.
4. *Маркс К.* Капітал. Критика політичної економії // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори : пер. з другого рос. видання. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 23. – 847 с.
5. *Маркс К.* Твори : в 50-ти т. Т. 46. Ч.2. Жовтень 1857 р. – березень 1861 р. / К. Маркс, Ф. Енгельс. – 2-ге вид. – К. : Політвидав, 1982. – 577 с.
6. *Мочерний С. В.* Економічна теорія : навч. посіб. / С. В. Мочерний. – 4-те вид., стереотип. – К. : Академія, 2009. – 640 с.
7. *Продуктивні сили економічних районів України* / Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк, О. В. Горська та ін. – К. : НІЧЛАВА, 2000. – 520 с.
8. *Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка* : навчальний посібник / Мар'ян Долішній, Юрій Стадницький, Анатолій Загородній, Олег Товкан ; М-во освіти і науки України, Нац. ун-т "Львівська політехніка". – Львів : Інтеллект-Захід, 2003. – 255 с.
9. *Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка* : підручник / за ред. В. В. Ковалевського, О. Л. Михайлюка, В. Ф. Семенова. – 7-ме вид., стереотип. – К. : Знання, 2005. – 350 с.
10. *Розміщення продуктивних сил України* : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / С. І. Дорогунцов, Ю. І. Пітюренко, Я. Б. Олійник та ін. – К. : КНЕУ, 2000. – 364 с.
11. *Розміщення продуктивних сил України* : підручник для студ. вищ. навч. закладів / Михайло Пушкар, Михайло Ковтонюк, Микола Петрига та ін. ; ред. Євген Качан. – К. : Юридична книга, 2002. – 550 с.
12. *Румянцев А. М.* Политическая экономия : учебник : в 2-х т. / А. М. Румянцев. – 5-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1982. – Том 1 : Капиталистический способ производства / Г. А. Козлов [и др.] ; ред. : А. М. Румянцев, Г. А. Козлов. – 560 с.
13. *Стеченко Д.* Розміщення продуктивних сил і регіоналістика : підручник / Дмитро Стеченко. – К. : Вікар, 2006. – 396 с.
14. *Толчинская М. Н.* Типизация отсталых регионов России и пути преодоления депрессивности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rppe.ru/wp-content/uploads/2010/02/tolchinskaja-mn.pdf>.